

УДК 821.161.3.0

Г.В. Навасельцава

УВАСАБЛЕННЕ ГІСТАРЫЧНАГА МІНУЛАГА Ў БЕЛАРУСКАЙ І ЧЭШСКОЙ ЛІТАРАТУРАХ ХІХ СТАГОДДЗЯ

У артыкуле прасочваецца працэс станаўлення гістарычнай прозы на працягу ХІХ стагоддзя ў беларускай і чэшскай літаратурах, вызначаюцца тры этапы мастацкага адлюстравання мінулага. Першы этап вызначаецца вялікай увагай аўтараў да маральна-этычных праблем і звязваецца з творчымі дасягненнямі паэтаў-філаматаў у беларускай літаратуры і эрбенаўскімі баладамі ў чэшскай. Другі – нацыянальна-рэлігійны – прадстаўлены спадчынай Яна Баршчэўскага, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і Карэла Яраміра Эрбена (казкі), Караліны Светлай. Трэці – нацыянальна-патрыятычны – творами Кастуся Каліноўскага, Францішка Багушэвіча і Сватаплука Чэха.

Літаратурны працэс у беларускай і чэшскай літаратурах вызначаецца пэўным падабенствам. У прыватнасці, варта падкрэсліць дыскрэтнасць развіцця мастацкай літаратуры. Як адзначае Адам Мальдзіс, беларускім пісьменнікам ХІХ стагоддзя, па сутнасці, прыходзілася пачынаць амаль на голым месцы. На працягу ХVІІ і ХVІІІ стагоддзяў абарваліся тыя традыцыі, якія ішлі ад Скарыны, Буднага, Цяпінскага, іх сучаснікаў і паслядоўнікаў [5]. У чэшскай літаратуры перыяд большай часткі ХVІІ і ХVІІІ стагоддзяў таксама быў неспрыяльны. Як сведчыць Аляксандар Мыльнікаў, контррэфармацыя, за якой стаялі іншаземцы, негатыўна ўплывала на традыцыйны гусіцкага руху ХV стагоддзя і ўздым чэшскай культуры перыяду еўрапейскага Рэнесансу ХV–ХVІ стагоддзяў [6].

Агульнай рысай абедзвюх літаратур стала паскоранасць іх развіцця. На ХІХ стагоддзе прыпадае перыяд нацыянальнага беларускага і чэшскага адраджэння. “Эпоха з канца ХVІІІ стагоддзя да 60-х гадоў ХІХ стагоддзя ўвайшла ў гісторыю чэшскага народа пад вобразнай назвай нацыянальнага адраджэння” [7]. Першая палова стагоддзя з’яўляецца значнай і для беларускага прыгожага пісьменства. З 60-ых гадоў ХІХ стагоддзя ў абедзвюх літаратурах настаў значна менш спрыяльны перыяд, што было абумоўлена наступствамі паражэння паўстання 1862–1863 гадоў на Беларусі і Літве, утварэння ў 1867 годзе Аўстра-Венгрыі, у склад якой увайшла чэшская зямля.

У сувязі са сказаным мэта нашага даследавання наступная: прасачыць працэс станаўлення гістарычнай прозы на працягу ХІХ стагоддзя ў беларускай і чэшскай літаратурах. Пастаўленая мэта прадугледжвае вырашэнне такой галоўнай **задачы**, як тыпалагічнае параўнанне асобных твораў паэтаў-філаматаў, Яна Баршчэўскага, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Францішка Багушэвіча і Йозафа Лінды, Карэла Яраміра Эрбена, Караліны Светлай, Сватаплука Чэха, а таксама прыцягненне для кантэкстуальнага параўнання твораў іншых аўтараў.

Станаўленне тэмы гістарычнага мінулага ў беларускай і чэшскай літаратурах пачыналася з паэзіі. Напрыклад, балады былі адным з любімых жанраў паэтаў-філаматаў, якія цікавіліся фальклорам і гісторыяй. У прыватнасці, звяртаецца да ўніверсальна-гуманістычнага ўвасаблення асобных з’яў гісторыі адзін з самых актыўных дзеячаў Таварыства філаматаў Ян Чачот. У яго баладах “Бекеш”, “Наваградскі замак”, “Радзівіл, альбо заснаванне Вільні”, “Мышанка” (усе балады былі напісаны ў 1818–1819 гадах) гістарычнае мінулае асэнсоўваецца з маральна-этычнага пункту погляду. Маральна-этычнае бачанне мінулага пераважае і ў творы “Спевы пра даўніх ліцвінаў да 1434 года” (задуманы яшчэ ў філамацкі перыяд, аднак напісаны толькі ў 1842–1844 гадах), у прадмове да якога пісьменнік прызнаецца, што кожная з

песень заснавана на гістарычных фактах, узятых з “Хронікі літоўскай” Стрыйкоўскага. Акрамя такіх вядомых гістарычных дзеячаў, як Міндоўг, Войшалк, Віцень, Гедымін, Давід Гарадзенскі, Кейстут, Альгерд, Вітаўт, Ягайла, паказаны менш вядомыя асобы. Гэта, напрыклад, Яўнута Гедымінавіч (песня “Яўнута Гедымінавіч, вялікі князь літоўскі. 1329 г.”), учынкi якога Ян Чачот ставіць у прыклад: “Меў ён розум: не ірваўся // За сваё да бою. // Не заліў, як Свідрыгайла, // Ён Літву крывёю” [9, с. 167].

З фальклорнай спадчыны прыцягвалі ўвагу паэтаў-філаматаў і цудадзеіныя матывы, якія таксама разглядаліся праз прызму маральна-этычных аўтарскіх імператываў. У прыватнасці, звярнуліся Ян Чачот і Тамаш Зан да легенды пра паходжанне возера Свіцязь: возера ўзнікла на месцы горада, які праваліўся пад зямлю. У баладзе Яна Чачота “Свіцязь” (1819–1822) і Тамаша Зана “Свіцязь-возера” (1829) сюжэт блізкі: бедны хлопец, каб здабыць грошай і пайсці да шлюбу з каханай, забівае чалавека. Але праз пэўны час (у творы Яна Чачота – сорок гадоў, у Тамаша Зана – дваццаць) прыходзіць канец і шчасліваму шлюбу, і гораду Свіцязь, у якім жыву злучыцца: горад правальваецца ў бяздонне, а на яго месцы ўзнікае возера. Ідэйна-мастацкі змест твораў падагулены аўтарскай высновай. Ян Чачот пераконвае ў тым, што “лепей памерці ад голаду, смагі // І шчасця не ведаць адвеку, // Чым подласць зрабіць хоць каму без развагі, // Тым болей – забіць чалавека” [4, с. 108], а Тамаш Зан усхваляе дабрачыннасць. Той жа матыву пра горад Свіцязь, які праваліўся пад зямлю, і на месцы якога ўзнікла возера, асэнсоўвае з гістарычнай пазіцыі Адам Міцкевіч у баладзе “Свіцязь” (1820). Творца звяртаецца да адлюстравання вобразаў, якія з’яўляюцца плёнам яго вымыслу і тыпізацыі. Напрыклад, такім героем з’яўляецца князь Туган, які кіруе горадам і які з’яўляецца паплечнікам рэальнай гістарычнай асобы – князя Літвы Міндоўга. Па просьбе ўладара Літвы свіцязянскі князь выпраўляецца абараняць сталіцу Літвы – Наваградак, а свой уласны горад пакідае без абароны. Гэта скарыстоўвае вораг і нападае на Свіцязь. Аднак свіцязянцы не жадаюць здацца ў палон і выбіраюць няволі смерць: “Тут яснасць дзівосная цемрыва ночы // Ушчэнт разганяе наўкола. // На дол, дзе стаяла, кірую я вочы, // Ды толькі не бачу ўжо дола. // У бездань пайшло ўсё. Цяпер што ні лета // Тут краскі цвітуць ля вяселкі. // Знай: Свіцязі жонкі і дочки ўсё гэта – // Іх Бог перакінуў у зёлкі” [4, с. 127]. Пераход ад маральна-этычнай тэматыкі – творы Яна Чачота – да патрыятычнай – творы Адама Міцкевіча (на манеру апошняга паўплывалі балады Яна Чачота) – выяўляе працэс станаўлення мастацкага асэнсавання гісторыі. Патрыятычнай тэматыкай адрозніваецца і твор “Тры Бурдысы”, што жанрава вызначаецца аўтарам як літоўская балада.

У першай трэці XIX стагоддзя чэшская проза не атрымала значнага развіцця. Пэўным дасягненнем у распрацоўцы тэмы гістарычнага мінулага стала аповесць Ёзафа Лінды “Зара над язычніцкім светам або Вацлаў і Баляслаў. Малюнак з айчыннай старажытнасці” (1818). Дзеянне ў творы адбываецца ў эпоху змены язычніцтва хрысціянствам. Язычнікаў узначальвае Баляслаў – носьбіт славянскай самабытнасці і яго перакананы абаронца. У новай рэлігіі Баляслаў бачыць пагрозу свабодзе і незалежнасці свайго народа. Герой верыць у прарочы сон, які паказвае зняволеную Чэхію XVII–XVIII стагоддзяў. Падобная сувязь часоў раскрывае аўтарскае асэнсаванне гісторыі перыяду хрысціянства, якая кантрастуе з часам язычніцкай незалежнасці. Аднак вартасць новай веры заключаецца ў маральна-этычных каштоўнасцях, і Баляслаў, які хоць і выступае супраць чужаземцаў-хрысціян, на чале якіх стаіць Вацлаў, у той жа час прымае новыя ідэалы. Як бачым, аўтар спрабаваў гарманічна сумясціць нацыянальна-патрыятычныя (іх увасабляе язычніцкі свет) і сацыяльна-этычныя (хрысціянскі свет) нормы.

У 50-ыя гады XIX стагоддзя значнай з’явай у літаратуры Чэхіі стала творчасць Карэла Яраміра Эрбена, які для напісання сваіх балад выкарыстоўваў матывы

народных легенд і казак. У гэтых творах шмат аўтарскага фантастычнага вымыслу – цёмныя і светлыя сілы, міфалагічныя істоты, іншасвет, чарадзейныя рэчы. Як і Ян Баршчэўскі, Эрбен папярэджае пра маральныя табу, якія не можа пераступіць чалавек, не рызыкуючы выклікаць помсту звышнатуральных сіл, аднак звяртаецца пры гэтым не толькі да хрысціянскай рэлігіі, але і да старажытных паданняў і народных забабонаў, што ўзыходзяць да язычніцтва і міфалогіі. Міфалагічныя персанажы прадстаўлены ў творах “Палудніца” і “Вадзяны”. Так, у першым творы маці, не могуць супакоіць малое, выклікае Палудніцу: “Появилась на пороге // с темным ликом карлица; // кривы руки, кривы ноги, // голос громом катиться! // “Подай дитя!” “Всевышний! // Пусть того не сбудется!” // Мать от страха еле дышит, – // к ней идет Полудница!” [11, с. 51]. Галоўная гераіня балады “Скарб” – бедная ўдава, якая нечакана знаходзіць вялікае багацце. Каб прынесці дадому болей грошай, яна пакідае свайго сына ў пячору і пакараная за сваю сквапнасць. Вярнуўшыся забраць сына, яна не знаходзіць уваходу ў пячору, а прынесенае золата ператвараецца ў камяні. Аднак аўтар пакідае магчымасць выправіцца: цэлы год удава моліцца, шкадуе пра свой учынак і таму, нарэшце, знаходзіць сына. Фальклорнай асновай адрозніваюцца і іншыя творы цыклу балад “Букет народных паданняў” (1853). Напрыклад, у “Вясельных кашулях” паказаны вядомы у славянскім прыгожым пісьменстве матыў пра дзяўчыну, якую забірае мёртвы нарочны. Казкамі ў вершах з’яўляюцца балады “Залатая прасніца” (аднайменная казка ў Бажэны Немцавай) і “Ложа Загоржа”. Ян Неруда назваў балады Эрбена скарбам чэшскага народа і адным з першых упрагожванняў літаратуры славянства.

Як бачым, маральна-этычнае асэнсаванне мінулага яшчэ не вызначаецца гістарычным зместам. Празаічныя помнікі гэтага перыяду (у прыватнасці, твор Ёзафа Лінды), які прыпадае ў абедзвюх літаратурах прыкладна на першую трэць стагоддзя, не сталі паказальнымі з’явамі літаратурнага працэсу. У сваю чаргу балады і беларускіх паэтаў-філаматаў, і Карэла Яраміра Эрбена хоць і вырашалі маральна-этычныя пытанні, аднак, напісаныя на фальклорнай аснове, актуалізавалі ўвагу да нацыянальна-адметнай народнай спадчыны. Выключэннем, што апырэдзіла свой час, стала творчасць Адама Міцкевіча: мінулае прадстаўлена аўтарам не з маральна-этычнай, а з нацыянальнай пазіцыі. Звярнуўся да ўвасаблення нацыянальна-адметнага і Ян Баршчэўскі. Пісьменнік узнаўляе нацыянальна-міфалагічную сістэму ў кнізе “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях” (1844–1846) і пры гэтым адлюстроўвае гісторыю статычна, выкарыстоўвае прыём іншасказальнага пісьма. Гістарычнае бачанне мінулага выяўляецца ў мадэляванні сімвалічных вобразаў Плачкі (увасабляе Беларусь) і злой чарнакніжніцы Белай Сарокі (расійская імператрыца Кацярына II). Гістарычныя падзеі і персанажы, якія аказалі значны ўплыў на жыццё краю і заканамерна ўвайшлі ў легенды, уводзяцца ў міфалагічны космас беларуса і надалей асэнсоўваюцца як міфалагічныя. Наследаванне папярэдняй традыцыі адчуваецца ў аўтарскім звароце да маральна-этычных праблем, якія, аднак, вырашаюцца з пазіцыі рэлігійнай этыкі.

Нацыянальна-міфалагічная вобразная сістэма навел Яна Баршчэўскага тыпалагічна блізкая вобразнай сістэме казак чэшскага пісьменніка Карэла Яраміра Эрбена, у творчасці якога гарманічна спалучаны маральна-этычнае і нацыянальна-рэлігійнае асэнсаванне мінулага. Так, у казках апошняга дзейнічаюць міфалагічныя героі: добрыя чараўніцы, якія прадказваюць лёс немаўляці (“Тры залатыя валасы Дзеда-Усяведа”); чарнакніжнікі, якія трымаюць у палоне прыгожых каралеўнаў (“Доўгі, тоўсты і зоркі”); лесавічкі (аднайменны твор), якія шкодзяць людзям; надзелены чалавечым маўленнем усе жывыя істоты (“Царэўна-Залатавалоска”); жар-птушка (“Жар-птушка і лісічка-сястрычка”); вадзяны (аднайменны твор); хатнік (“Хатнікі”). Літаратурна апрацоўваючы казку, вынікам чаго з’яўляецца аўтарская навела, з якіх

складаецца кніга “Шляхціц Завальня”, Ян Баршчэўскі адлюстроўвае вобразы міфалагічнай народнай думкі. Каларыт беларускай міфалогіі раскрываюць вобразы чарнакніжніка і цмока (апавяданне першае кнігі “Шляхціц Завальня”), Вужовага караля (апавяданне трэцяе), ваўкалака (апавяданне чацвёртае), вогненных духаў (апавяданне сёмае), жабер-травы, што можа пераносіць у будучае (апавяданне адзінаццатае), добрага чараўніка (апавяданне трынаццатае “Чараўнік ад прыроды і кот Варгін”). У гэтых творах вырашаюцца важныя маральна-этычныя пытанні, якія асэнсоўваюцца абодвума пісьменнікамі неад’емна ад хрысціянскай думкі. Беларускі і чэшскі пісьменнікі блізкія сваім хрысціянскім светасузіраннем. Так, хоча пазбавіцца хатніка, якога лічыць нячыстай сілай, адзін з эрбенаўскіх герояў – богабаязлівы Палічка: дзеля гэтага ён нават падпальвае сваю хату і пераязджае на новае месца. Палічка не шукаў дапамогі нячысціка: ён проста пашкадаваў мокрае чорнае кураняці, якое дрыжэла ад холаду. Калі ж гаспадар звяртаецца да хатніка з просьбай пакінуць яго хату, інакш ніводзін работнік не застанецца ў яго працаваць, апошні падказвае, што для гэтага трэба зрабіць. У выніку гаспадар шчасліва пазбаўляецца ўплыву нячыстай сілы. Наадварот, карае свайго гаспадара хатнік Шацек. Ён прыносіць у хату шмат багацця, але чым больш багацце і так самыя багаты ў вёсцы Піскачэк, тым больш грэбліва і зняважліва ставіцца да бяднейшых аднавяскоўцаў. Паводзіны хатніка прадвызначаюцца ўчынкамі чалавека: чым больш ганарыстым становіцца багацей, тым большую шкоду прыносіць яму той жа Шацек. А пасля таго, як Піскачэк адмаўляе беднаму суседу ў пазыцы хлеба ды яшчэ спускае на яго сабаку, Шацек забівае ў калысцы малодшага гаспадарскага сына. Цікава, што хатнік Эрбена нагадвае цмока Яна Баршчэўскага: яго можна вывесці прыблізна гэтак жа, як і цмока, ён можа прымаць аблічча вогненнай птушкі і за крыўду помсціць пажарам. Аднак у адрозненне ад герояў Яна Баршчэўскага, трагічны лёс якіх прадвызначаецца, як правіла, ужо самім узаемадзеяннем з нячыстай сілай, Карэл Ярамір Эрбен пакідае сваім героям магчымасць выправіцца. Узаемадзеянне з нячыстай сілай яшчэ не з’яўляецца ўмовай для асуджэння: той жа хатнік можа наймацца ў работнікі да беднага селяніна і дапамагае таму ўзбагаціцца.

У Яна Баршчэўскага, які быў шчырым каталіком, вера выступае дзейным сродкам не толькі выратавання душы, але і супраціўлення чужому, варожаму ўплыву. Напрыклад, асуджаюцца прышлыя – бязбожныя асташы, якія вучаць моладзь чарам і бессаромным песням, прадстаўніцай варожага свету з’яўляецца мацнейшая за ўсіх чарнакніжнікаў Белая Сарока. Як бачым, рэлігія становіцца прыкметай адметнасці краю, выступае яго непаўторнай нацыянальнай рысай. Асабліва выразна гэта рыса прадстаўлена ў чэшскай літаратуры. Так, асэнсоўвае рэлігійныя змест чэшскай гісторыі Караліна Светлая, звернутыя да мінулага раманы якой нельга аднесці строга да гістарычнага жанру. Напрыклад, у рамане “Дом “Ля пяці званочкаў”” (1872) раскрываецца супрацьстаянне каталіцкай царквы і пратэстантызму. Канфесійная барацьба ўспыхнула пасля паражэння чэхаў у бітве ля Белай гары ў 1620 годзе і ва ўмовах прыходу да ўлады Габсбургаў мела важнае значэнне для чэшскай культуры і нацыянальнай самасвядомасці. Каталікам і іезуітам супрацьпастаўляюцца “чэшскія браты”, якія выступаюць у творы спадкаемцамі духоўнай спадчыны гусітаў. У цэнтры ўвагі пісьменніцы 1791 год, калі адбываецца каранацыя новага імператара: на трон чэшскіх каралёў узыходзіць Леапольд – родны брат памерлага Іосіфа II. Са зменай імператара адбываецца змена расстаноўкі рэлігійных акцэнтаў: пратэстантызм, што знаходзіў раней шырокую народную падтрымку, прыкметна здае пазіцыі каталіцызму. У гэтым працэсе непасрэдна ўдзельнічаюць галоўныя героі рамана – Клемент і Леакад Натэрэры, якія ўваходзяць у тайнае таварыства “чэшскіх братоў”, Ксавера Непавольская, шчырая выхаванка іезуітаў. У прыгажуню Непавольскую, якую за гэта

назваюць “каралевай званочкаў”, закахаліся абодвы Натэрэры. Аднак сама Ксавера з’яўляецца толькі цацкай у руках верных служак царквы: яна павінна сачыць і даносіць на тых, чыя шчырасць веравызнання выклікае падазрэнне. Усведамленне таго, што так рабіць дрэнна, прыходзіць да Ксаверы занадта позна: Клемент трагічна гіне, патрапіўшы ў рукі іезуітаў. Сама Ксавера “ціха згасала на магіле Клемента, і на кавалку перш бясплоднай зямлі, што забрала і яго кроў, і яе крываваыя слёзы, расквітнелі цудоўныя кветкі” [8, с. 183]. Вобраз кветак сімвалічны: справу забітага брата працягвае Леакад, прапаведнік, слухаць якога збіраецца ледзь не ўся Прага. Яго праніклівыя словы знаходзяць паслядоўнікаў – іх панясе далей Бернард Бальцана, вядомы чэшскі філосаф-багаслоў і матэматык, які аказаў значны ўплыў на многіх дзеячаў нацыянальнага адраджэння. Вобраз Бальцана-хлопчыка, які з’яўляецца ў апошняй сцэне, надае твору гістарычную праўдзівасць, набліжае яго да жанру гістарычнага рамана. Як бачым, рэлігія набывае значэнне этнакультурнай рысы.

Адлюстроўвае хрысціянскія матывы і вобразы і Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, які паказвае дынамізм беларускай гісторыі, выбірае канкрэтна-гістарычную форму ўвасаблення мінулага. Напрыклад, “Люцынка, альбо шведы на Літве” (1861), што жанрава вызначаецца як “гістарычнае апавяданне ў чатырох абразках”. У прадмове аўтарам указваецца той дакладна-гістарычны факт, які пакладзены ў сюжэтную аснову твора: “І амаль у адзін голас мне расказвалі, што тут менавіта знаходзіўся калісьці, у старажытныя часы, езуіцкі кляштар з храмам божым і што ў час нашэсця шведаў, за Карлам XII, кляштар гэты разам з касцёлам ператвораны быў у груд друзу, а манахі былі замучаны адзіна за тое, што не хацелі паказаць месца, дзе імі былі схаваны касцёльныя скарбы – і так тыя скарбы і да гэтага часу яшчэ знаходзяцца недзе ў зямлі” [3, с. 300]. Аўтарам пададзены гістарычны малюнак той эпохі: падзеі адбываюцца ў час кіравання польскага караля Аўгуста II, але фактычнымі гаспадарамі ў краіне з’яўляюцца шведы на чале з Зюдэрманам, а ў сойме пануе бязладдзе. Аўгуст, які не можа абараніцца ад ворагаў, адракаецца ад кароны, а на трон узыходзіць Ляшчынскі. Да муроў кляштара тым часам падыходзіць вораг і пачынаецца аблога. Канкрэтна-гістарычная інтэрпрэтацыя раскрываецца, напрыклад, праз ілюстрацыю ўчынкаў военачальніка шведаў: “Прагнасць Густава Крэйца не ведае межаў, // Дзень і ноч б’е з гармат па мурах і па вежах” [3, с. 323]. У сферу этнічнай самасвядомасці вобразы мужных абаронцаў кляштара ўводзяцца з дапамогай падання. Так, змагаючыся са шведамі, малады Даліва здзяйсняе подзвігі, за якія і ўваходзіць у народную памяць: “Вось аднойчы ў час вылазкі наш падкаморы // На чале юнакоў быў, каня ён прышпорыў // І на ворага рушыў. Ды мечам працяты, // А ці лёг бы касцёмі, ці ў палон быў бы ўзяты, // Каб на тую хвіліну адважны Даліва // Не прыкрыў яго целам уласным імкліва” [3, с. 324]. І хоць абаронцы вымушаны пакінуць кляштар, а манахі трагічна гінуць, галоўныя героі – Даліва і Люцына – шчасліва выратаўваюцца.

У “Стаўроўскіх дзядях” (1855) Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча прадстаўлена аднайменнае свята. У “Заўвагах” да твора блізка да тэксту кнігі “Шляхціц Завальня” пераказваецца паданне пра свята. Так, “над ракой Дрысай у горадзе Краснаполлі панаваў некалі над мужным народам Крэвічан або Крывічан князь Бой. Меў ён двух вартаўнічых сабак, якія яму так паслужылі, што, калі па старасці пакінулі гэты свет, князь загадаў ушаноўваць іх памяць і вызначыў на гэта асобны дзень перад сёмухай. Сабакі тыя зваліся адзін Стаўры, другі ж Гаўры. Адсюль і словы “Стаўры, Гаўры гам! Прыхадзіце к нам” – ужываліся ў абрадзе, якім духі вартавых сабак заклікаліся на памінкі” [3, с. 222]. У Яна Баршчэўскага ва “Успамінах пра наведванне роднага краю” згадваецца князь Бой, які жыў яшчэ “за паганскімі часамі” і праславіўся на Белай Русі як магутны асілак. Ён меў верных ганчакоў, Стаўры і Гаўры, якія шмат разоў ратавалі гаспадару жыццё і за гэта пасля смерці сталі ўшаноўвацца падданымі князя.

Ушанаванне паклала пачатак святу – Стаўроўскім Дзядам, якое адзначаюць перад Сёмухай: “Я чуў, што на кліч некаторых з’яўляліся велізарныя чорныя сабакі і адразу знікалі” [1, с. 139]. Вобраз Боя, які “княжыў над усім людам з гэтых дзікіх краёў на берагах Дрысы” [1, с. 139] з’яўляецца гістарычна-абагульненым. Ян Баршчэўскі ўводзіць у мастацкі кантэкст “Успамінаў...” і некаторыя дакладныя гістарычныя звесткі, у прыватнасці, указвае месца, дзе жыў міфічны князь: “Недалёка ад гэтых мясцін, над рэчкаю Дрысаю, стаіць маёнтак Краснаполь, акружаны з усіх бакоў лесам” [1, с. 139]. Як бачым, міфалагічны матэрыял выступае для Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча крыніцай канкрэтна-гістарычнага ўвасаблення мінулага. Згодна з сюжэтнай падзейнасцю, у хату старога Ананія збіраюцца аднавяскоўцы, каб паслухаць цікавыя дзедавы казкі. Казка пачынаецца з указання на дахрысціянскі час дзеяння: “і даўніх-даўна нескалькі сот лет”, калі “было людзей многа, што не ў хрысціянскай веры пражывалі”. З неўласцівай казцы дакладнасцю паведамляецца месца дзеяння, якое геаграфічна адрозніваецца ад названага ў “Заўвагах”: “Вот у Лагойску, над Гайнай-ракой, // Быў вельмі крэпкі замак крывічан; // Там малады княжыў Грамабой; // Добры, адважны, шчэры быў пан” [3, с. 212]. Як бачым, вобраз Грамабая асэнсоўваецца з пазіцыі хрысціянскай дабрачыннасці. Князь смелымі вайсковымі ўчынкамі роўны вядомай гістарычнай асобе – князю Вітаўту: “Віт, князь літоўскі, раз к яму прыслаў // Сваіх паслоў, штоб, баш, помач даў // Проціў паганскай сілы ваяваць; // Князь Грамабой пайшоў памагаць // Сваяку Віту аж да самай Оршы, // Кінуўся на паганцаў, – ад моланні скоршы, // Усіх пабіў, вярнуўся дахаты, // Прывёз з сабою дабычы багаты” [3, с. 217]. Прадстаўляючы побач з тыпізаванай асобай вядомага гістарычнага персанажа, аўтар імкнецца разгарнуць канкрэтную падзейнасць: так, літоўскі князь Вітаўт прыязжае да Грамабая і, усцешаны пачэснай сустрэчай, прапануе Грамабою ажаніцца. Разам з канкрэтна-гістарычным увасабленнем мінулага ў творы заўважаецца пэўны анахранізм: літоўскі князь Вітаўт не мог быць сучаснікам Грамабая, таму што ўладарыў не ў паганскі, а ў хрысціянскі час.

З 60-ых гадоў XIX стагоддзя ў беларускую і чэшскую літаратуру прыносіцца патрыятычны пафас, што было абумоўлена тагачаснымі грамадскімі працэсамі. Напрыклад, знакава асэнсоўвае тэму гістарычнага мінулага Сватаплук Чэх. У яго творы “Новае эпахальнае падарожжа пана Браучэка – на гэты раз у XV стагоддзе” (1889) эгаізм і карыслівасць сучаснасці проціпастаўлены гераізму гусіцкай эпохі. Аўтар выкарыстоўвае фантастычны матыў і ўводзіць перакрываючае часоў. Звычайны пражскі домаўласнік Браучэк трапляе на некалькі стагоддзяў назад, у час легендарнага Жыжкі, калі горад знаходзіцца ў асадзе крыжаносцаў, якіх узначальвае Сігізмунд. Здзіўленне і недаўменне Браучэка выклікаюць розныя праявы новай рэальнасці. Гэта, напрыклад, адзенне, якое ён мусіць апрануць: “Сапраўды, адна чырвоная, як кроў, а другая зялёная, як трава. Ай-яй-яй! Ну і прыгажосць, лопнуць можна! А яшчэ гавораць, што ў старажытнасць чэхі былі разумнымі і разважлівымі людзьмі. Паглядзіце на гэту разважлівасць. Палова зялёная, а палова чырвоная! І гэта павінен апрануць разумны чалавек, пражанін. Каб цябе ...

Браучэк раздражнёна кінуў штаны на пол” [10, с. 459]. Але неўзабаве выяўляецца, што Браучэк не разумее куды больш сур’ёзных рэчаў. Каб схваць сваё няведанне тагачасных рэалій, ён выдае сябе за чэха, які шмат часу знаходзіўся на чужыне, а цяпер вярнуўся ў родны горад. Аднак людзі, з якімі ён сустракаецца, не бачаць у ім свайго суайчынніка. Яны звыклі змалку насіць зброю і добра валодаць ёю, і кожны, хто можа трымаць зброю ў руках, бароніць свой горад. Браучэк жа гаворыць, што ён не такі дзівак, каб выступаць супраць войска, а мірнага чалавека хутчэй за ўсё не зачэпяць, а калі і зачэпяць, то ён супраціўляцца не стане. Гэтаму гнеўна супярэчыць адзін з прадстаўнікоў старажытнага часу, Домшык, які кажа, што ніколі не паверыць,

каб у мужчыны былі такія зняважлівыя думкі: “Няўжо здаровы мужчына можа, не аказваючы супраціўлення, як скаціна, падставіць сваю шыю пад меч ворага? Ніколі! Ты мужна пойдзеш разам з намі ў бітву супраць наёмнікаў Сігізмунда” [10, с. 468]. Аднак Браучэк не хоча абараняць Прагу. Пачуццё патрыятызму для яго такое ж чужое, як і іншыя сярэднявечныя рэаліі. Спрабуючы пазбегнуць змагання, ён пераходзіць з аднаго лагера ў іншы, мяняючы сваю прыхільнасць у залежнасці ад сітуацыі. Нарэшце прыстасаванца выкрываюць, і сам Жыжка гнеўна асуджае яго ўчынкі. Легендарны змагар упэўнены, што баязлівасць памутніла розум Браучэка, што не магчыма, каб чалавек з далёкай будучыні мог патрапіць да сваіх продкаў, а калі б такі нябачаны цуд і мог здарыцца, то, дасць Бог, у іх ніколі не будзе такіх нашчадкаў. У творы таксама прадстаўлены малюнкi важных гістарычных падзей. Напрыклад, бітва на Віткаўскай гары, у якой гусітам пагражала цяжкае паражэнне, аднак, дзякуючы вайсковаму таленту Жыжкі, была здабыта перамога. Горды кароль Сігізмунд “у адчай рваў баряду, дрыжэў ад злобы, шкадавання і сораму, бачачы нечуванае, ганебнае паражэнне свайго адборнага, добра ўзброенага войска ў барацьбе супраць значна меншай колькасці простых сялян, узброеных толькі цэпамі і іншым жалёбы вартым падабенствам зброі” [10, с. 553]. Вялікае войска, працягвае далей аўтар, сабранае з бласлаўлення папы з усіх хрысціянскіх краін, павінна было глядзець на ганебныя ўцёкі свайго лепшага атрада і чуць пераможныя воклічы жменькі ерэтыкоў.

Падобным высокім патрыятычным пафасам у беларускай літаратуры ў другой палове XIX стагоддзя адрозніваюцца “Мужыцкая праўда” (1862–1863) Кастуся Каліноўскага, у якой асэнсоўваецца ўзнікненне паншчыны, згадваецца былая вольнасць: “Быў то калісьці народ наш вольны і багаты. Не помняць гэтага нашыя бацькі і дзяды, но я вычытаў у старых ксёнжках, што так калісьці бывала. Паншчыны тады ніякай не было” [2, с. 217]. У творах Францішка Багушэвіча, у прыватнасці, у прадмове да “Дудкі беларускай” (1891) прыводзяцца і гістарычныя звесткі: “Ужо больш як пяцьсот гадоў таму, да панавання князя Вітэнеса на Літве, Беларусія разам з Літвой баранілася ад крыжацкіх напасці, і шмат месцаў, як Полацк, прызнавалі над сабой панаванне князёў літоўскіх, а пасле Вітэнеса літоўскі князь Гедымін злучыў зусім Беларусію з Літвой у адно сільнае каралеўства і адваяваў шмат зямлі ад крыжакаў і ад другіх суседаў” [2, с. 251]. Мацей Бурачок паведамляе, што пяцьсот дваццаць гадоў назад была дзяржава ад Балцкага да Чорнага мораў, ад Дняпра да Нёмана, а ў сярэдзіне Літвы, “як тое зярно ў гарэху, была наша зямліца – Беларусь”.

Такім чынам, у працэсе станаўлення гістарычнай прозы на працягу XIX стагоддзя ў беларускай і чэшскай літаратурах можна вылучыць некалькі этапаў. Першы з іх можна акрэсліць як маральна-этычнае асэнсаванне мінулага: гэта абумоўлена тым, што адраджэнне мастацкай літаратуры пачалося менавіта з паэзіі, у якой тэма мінулага набыла ўніверсальна-гуманістычнае гучанне. Першасныя паэтычныя здабыткі, якія ў беларускай літаратуры прадставілі паэты-філаматы, а ў чэшскай літаратуры знакава адлюстравалі Карэл Ярамір Эрбен, прадвызначылі наступны этап – нацыянальна-рэлігійны. Ён звязваўся з увасабленнем мінулага ў пэўных культурных рэаліях: у той час важным паказчыкам нацыянальнай прыналежнасці выступала рэлігія. У кантэксце рэлігійных каштоўнасцей паказаў адметнасць нацыянальна-вобразнай сістэмы Ян Баршчэўскі, стыль якога тыпалагічна блізкі стылю казак Карэла Яраміра Эрбена. Разглядае рэлігію як этнакультурную рэалію Караліна Светлая. Адлюстроўвае канкрэтна-гістарычнае дынамічнае мінулае Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, які, аднак, таксама падтрымлівае хрысціянскую традыцыю: у аснову “Люцынкі” пакладзена паданне пра абарону кляштара, узорам хрысціянскай дабрачыннасці з’яўляецца язычнік Грамабой (“Стаўроўскія дзяды”). Трэці этап – нацыянальна-патрыятычнае асэнсаванне мінулага – адрозніваецца

патрыятычным пафасам і прадстаўлены ў беларускай літаратуры творамі Кастуся Каліноўскага і Францішка Багушэвіча, а ў чэшскай – Сватаплука Чэха, які выкарыстоўвае таксама прыём сатырычнага пісьма.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Баршчэўскі, Я. Выбраныя творы / Я. Баршчэўскі ; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1998. – 480 с.
2. Беларуская літаратура XIX стагоддзя : хрэстаматыя / склад. і аўт. камент. А. Лойка, В. Рагойша. – Мінск : Выш. шк., 1988. – 487 с.
3. Дунін-Марцінкевіч, В. Творы / В. Дунін-Марцінкевіч. – Мінск : Маст. літ., 1984. – 527 с.
4. Літаратура Беларусі : першая палова XIX стагоддзя : хрэстаматыя / уклад., аўт. прадм., біягр. даведак і камент. К. Цвірка. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 572 с.
5. Мальдзіс, А. Падарожжа ў XIX стагоддзе. З гісторыі беларускай літаратуры, мастацтва і культуры : навуц.-папул. нарысы / А. Мальдзіс. – Мінск : Нар. асвета, 1969. – 206 с.
6. Мыльников, А. Культура чэшскаго Возрождения / А. Мыльников. – Ленинград : Наука, 1982. – 176 с.
7. Никольский, С. Две эпохи чешской литературы / С. Никольский. – М. : Наука, 1981. – 301 с.
8. Светлая, К. Дом “У пяти колокольчиков” : роман ; Чёрный Петришечек : повесть ; рассказы / К. Светлая. – Ленинград : Худож. лит., 1980. – 440 с.
9. Чачот, Я. Выбраныя творы / Я. Чачот ; уклад., пер. з польскага, прадм. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1996. – 374 с.
10. Чех, С. Избранное / С. Чех. – М. : Худож. лит., 1954. – 605 с.
11. Эрбен, К. Я. Баллады, стихи, сказки / К. Я. Эрбен. – М. : ОГИЗ, 1948. – 303 с.

Navaseltava G.V. The Reflection of the Historical Past in the Belarus and Czech Literature of the 19th Century

The article deals with the process of the formation of the historical prose throughout the 19th century in the Belarus and Czech literatures. Three stages of the art display of the past have been defined. The first stage is determined by the close attention of authors to moral-ethical problems and is connected with the creative achievements of poets-philomats in Belarusian literature and Erben's ballads in Czech literature. The second (national-religious) is presented by the creative heritage of Jan Barshcheusky, Vincent Dunin-Martsinkevich and Carrel Jaramir Erben (fairy tales), Caralina Svetlaja. The third (national-patriotic) is presented by the works of Kastus' Kalinouski, Frantsishak Bagushevich and Svatapluk Czech.